

Teologiczne Studia Siedleckie

XVI (2019) 16, s. 23-37

Andrzej KOSIŃSKI*

ŹRÓDŁA TROSKI O UBOGICH W STARYM TESTAMENCIE

Treść: Wstęp; 1. Terminologia hebrajska i grecka; 2. Prawa i przepisy dotyczące ubóstwa w Starym Testamencie, 2.1. *Prawodawstwo Pięcioksięgu*, 2.2. *Nauczanie prorockie*, 2.3 *Księgi historyczne*, 2.4. *Księgi mądrościowe*; Zakończenie; Summary: Sources of caring for the poor in the Old Testament; Bibliografia.

Słowa kluczowe: nędza, ubodzy, bogaci, pomoc społeczna, przepisy Starego Testamentu.

Key words: poverty, poor, rich, social help, Old Testament provisions.

Wstęp

W czasach starożytnych bieda nie była zjawiskiem wyjątkowym. Choroby, wojny, załamania rynku wewnętrznego i w handlu międzynarodowym, wysokie obciążenia podatkowe czy klęski w rolnictwie, takie jak nieurodzaje, susze czy plagi robactwa, przyczyniały się do rujnowania nie tylko rodzin, ale także wiosek, miast a nawet całych narodów. Literatura starożytnego Bliskiego Wschodu zawiera wiele śladów tego rodzaju doświadczeń, a równocześnie możemy odnaleźć przykłady *pomocy społecznej* na rzecz biednych.

We wstępach do różnych kodeksów prawnych znajdują się stwierdzenia, że troska

* Autor, ur. w 1962 roku, w latach 1982 - 1988 studiował w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, gdzie obronił pracę magisterską *Obraz Kościoła w niemieckich posoborowych katechizmach dla dorosłych*. W okresie 01.10.1989. – 30.05.1990 pozyskiwał materiały do pracy doktorskiej w Johann-Adam-Möhlner-Institut für Ökumenik (Paderborn/Niemcy). Po wieloletniej przerwie na życie rodzinne i pracę zawodową, jako wydawca, powrócił do pracy naukowej. Obecnie jest doktorantem biblistyki na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 13.06.2017 roku uzyskał stopień licencjata kanonicznego z biblistyki i przygotowuje dysertację doktorską pt.: *Jetto – teść Mojżesza*.

o ubogich powinna charakteryzować rządy dobrego króla, a dla podkreślenia ważności tych spraw pojawiają się wyrażenia typu: *Ja (władca) ustanowiłem sprawiedliwość w kraju*¹. Mimo, że trudno rozstrzygnąć, czy tego rodzaju oświadczenia odzwierciedlały stan faktyczny, czy też były polityczną propagandą, to jednak w tego rodzaju zbiorach prawnych można odnaleźć przepisy nakazujące udzielanie pomocy ludziom znajdującym się w potrzebie². Wiadomo także o zwyczajach związanych z uroczystościami koronacyjnymi, kiedy to zdarzało się, że monarchowie ogłaszali uwolnienie od długów, udzielali amnestii uwięzionym, wyzwalali niewolników, poszczególne miasta zwalniali z podatków lub z przymusowej służby wojskowej³.

Pouczenia i prawa dotyczące traktowania ubogich znajdują się także we wszystkich częściach Starego Testamentu, w Pięcioksięgu, w księgach historycznych, jak i prorockich oraz w literaturze mądrościowej. Można dostrzec pewne paralele z prawodawstwem starożytnego Bliskiego Wschodu z prawem Starego Testamentu. Autorzy biblijni w różnych opowiadaniach i rozporządzeniach prawnych dają wyraz swemu stanowisku w zakresie troski o bezbronnych oraz przekonaniu, że człowiek powinien być wielkodusznym sługą i dysponentem dóbr materialnych.

W artykule tym zostaną omówione terminy, które określają różne grupy ubogich w biblijnych tekstach hebrajskich i greckich oraz przedstawione główne wskazania na temat sprawiedliwości wobec tych grup zawarte w prawodawstwie i pozostałych tekstach Starego Testamentu. Będzie wskazany również ich kontekst teologiczny.

1. Terminologia hebrajska i grecka

Stary Testament stosuje kilka terminów określających ludzi ubogich. Często ich znaczenie zachodzi na siebie, co jednak nie oznacza, że pokrywają się ze sobą. Najważniejsze słowa, które występują w Pięcioksięgu na określenie ludzi ubogich, to hebrajskie terminy: *e'eb̄yôn*, *dal* oraz *ʾānî*⁴. Słowa te mogą wyrażać niekiedy odmienne aspekty ubóstwa lub być stosowane jako określenia paralelne.

¹ Np. Ur-Nammu z 2100 przed Ch.; czy też Lipit-Ishtar z ok. 1930 przed Ch.; Hammurabiego z ok. 1750 przed Ch. Zob. J. B. Pritchard (ed.), *The Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (ANET)* (3rd ed. with Supplement), Princeton: Princeton University Press 1969, s. 159.

² Np. rozstrzygnięcia dotyczące ochrony wdów i sierot i inne regulujące przypadki popadnięcia w niewolę za długi (Kodeks Hammurabiego §§ 114-119; Prawa Środkowo-Asyryjskie §§ C2-3). Niektóre utwory literackie dają wyraz ciężkiemu położeniu tych, którzy znaleźli się w niewoli (np. egipski „Lament chłopca”).

³ Zob. np. dokument z czasów panowania babilońskiego władcy Ammi-saduqa (1646-1626 przed Ch.) *ANET*, s. 526-528.

⁴ Zob. np. L. J. Hoppe, *Poor*, w: K. D. Sakenfeld (red.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible* (t. 4). Nashville, TN: Abingdon Press 2006-2009, s. 563.

Terminem *'ebyôn*, określano tych, którzy znajdowali się w złym położeniu (np. Wj 23,6.10-11; por. Iz 32,6-7). Oznacza kogoś potrzebującego pomocy w sensie ekonomicznym, choć może też wskazywać na sytuację ucisku, w jakiej się znalazł. Niektórzy przypuszczają, że pod tym terminem kryją się ci, którzy nie posiadali ziemi na własność i najmowali się do pracy u innych.

Hebrajskie słowo *dal* określa człowieka przybitego, zdołowanego, słabego lub bezbron- nego, ale nie sugeruje żadnego podtekstu uciemnienia. Mogli to być żyjący w biedzie *wie- śniacy, rolnicy czy chłopi*. Choć ekonomicznie ledwo wiąźali koniec z końcem, nie byli całkiem pozbawieni środków do życia, skoro mogli składać ofiary (Kpł 14,21). Wizja wy- nędzniałych krów (Rdz 41,19) jest obrazową reprezentacją słabości i bezsilności takich *dal*.

Natomiast hebrajskie słowo *'ānî* określało tych, którzy musieli walczyć o przetrwanie i zdani byli na hojność innych (np. Kpł 19,9-10; 23,22). Oznacza zwykle człowieka chorego i cierpiącego w sensie fizycznym.

Wszystkie te trzy terminy oznaczają ludzi zależnych ekonomicznie i socjalnie od in- nych. Nie były to jednak klasy społeczne we współczesnym rozumieniu tego słowa. Ludzie ci często byli pozbawieni własności, a przez to nie byli w stanie samodzielnie utrzymać ro- dziny ani sprostać trudom życia codziennego w świecie starożytnym. Wspomniane termi- ny często pojawiają się obok siebie albo paralelnie, gdzie dość trudno dopatrzyć się jakichś wyraźnych i konsekwentnych różnic między nimi, np. Pwt 15,11⁵:

*Ubogiego ('ebyôn) bowiem nie zabraknie w tym kraju, dlatego ja nakazuję:
Otwórz szczerze rękę swemu bratu uciśnionemu ('ānî)
lub ubogiemu ('ebyôn) w twej ziemi.*

Z perspektywy biblijnej ogólne określenie ubogich obejmuje głównie sieroty i wdo- wy, choć oczywiście nie każda osoba biedna była sierotą (hebr. *yātôm*) lub wdową (hebr. *'almānāh*)⁶. Wśród grup ludzi ubogich, które były objęte odrębnymi przepisami i rozpo- rządzeniami Biblia dołącza w niektórych miejscach również obcych (hebr. *gēr* – tłum. jako *obcy, bliźni, cudzoziemiec*)⁷. Przybyszami określano tych, którzy opuścili swój kraj rodzin- ny z powodu wojny lub głodu (np. Rdz 21,23; 47,4) i mieszkali pośród Izraelitów.

⁵ Por. Pwt 24,14: „Nie będziesz niesprawiedliwie gnębił najemnika ubogiego ('ānî) i nędznego (w^e'*ebyôn*), czy to będzie brat twój, czy obcy, o ile jest w twoim kraju, w twoich murach” (Biblia Tysiąclecia).

⁶ G. V. Smith, „Poor, Orphan, Widow”, w: C. Brand, C. Draper, A. England, S. Bond, E. R. Clendenen, & T. C. Butler (reds.), *Holman Illustrated Bible Dictionary*, Nashville, TN: Holman Bible Publishers 2003, s. 1311.

⁷ R. J. D. Knauth, „Alien, Foreign Resident”, w: *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press 2003, s. 27.

W Septuagincie termin *'ebyôn* został oddany po grecku jako *ptôchos*, natomiast fraza *ʿānî w'ēbyôn* została przetłumaczona jako *ptôchos kai penēs*. Termin *ptôchos* generalnie mówi o kimś, kto znajduje się w nędzy nie mając żadnego oparcia ekonomicznego (np. żebraków). Słowo *penēs* to ogólne określenie ubóstwa, czasem używane także jako określenie sprawiedliwych (np. 2 Kor 9,9), nie oznacza jednak takiej nędzy jak *ptôchos*⁸. W Nowym Testamencie występuje też grecki termin *penichros*, który pojawia się tylko raz (Łk 21,2) i oznacza człowieka ubogiego lub wzgardzonego.

2. Prawa i przepisy dotyczące ubóstwa w Starym Testamencie

Teksty Starego Testamentu przedstawiają kolejne etapy historii ludu Bożego. Od samego początku istotną rolę w relacji między Bogiem a człowiekiem odgrywają obietnice ziemi i jej dziedzictwa, które Bóg dał ludowi wybranemu. Jednak następujące po sobie etapy rozwoju ekonomicznego i politycznego przyczyniły się do zmian społecznych, które wpłynęły na zmianę statusu pośród członków narodu wybranego, a także na pojawienie się biednych.

W opowiadaniach o patriarchach znajduje się szereg wzmianek o nabywaniu i gospodarowaniu majątkiem przez lud Boży, i to zarówno na terenie Egiptu, jak i w Ziemi Obiecanej⁹. Dary materialne nawiązują do błogosławieństwa, jakiego Bóg udzielił i dalej zapowiedział w dziele stworzenia, a jednocześnie stanowią wymierny efekt nakazu rozmnażania się i zaludniania ziemi (Rdz 24,35; 26,12-14; 47,27). Bogactwo ma budzić ducha wielkoduszności wobec innych i uczyć większej ufności w Bożą opatrzność¹⁰.

Na późniejszym etapie JHWH zobowiązuje się nawet, że gdy tylko Izraelici wypędzą z Kanaanu jego dotychczasowych mieszkańców, zapewni im domy, urodzajne zbiory, drzewa owocowe i winnice (Pwt 6,10-11; 8,7-10). Takie przedstawienie wskazuje, że w początkowym etapie sedentaryzacji wszyscy Izraelici mieli prawie ten sam status społeczny a źródłem bogactwa była ziemia, która pozostawała w rodzinie jako niezbywalne dziedzictwo¹¹.

⁸ W. VanGemeren (Ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* (Vol. 1), Grand Rapids, MI: Zondervan Publishing House 1997, s. 231.

⁹ Por. Rdz 14,22-24; 20,14-16; 24,35; 26,12-13; 30,43; 47,27; Wj 11,2-3; 12,35-36.

¹⁰ Abram daje Lotowi możliwość wyboru miejsca zamieszkania i zostaje wynagrodzony obietnicą jeszcze większego posiadania (Rdz 13,8-17). Jakub dzieli się z Ezawem tym, co nabył podczas swego pobytu w Paddan-Aram (Rdz 33,10-11). Józef odsyła swych braci z powrotem od domu, sownie wyposażając ich na drogę (Rdz 45,19-24; 50,20).

¹¹ Wykopiska archeologiczne dokonane w osiedlach izraelskich wskazuje na względny egalitaryzm w pierwszym okresie monarchii. Tak np. Tirsza (obecnie Tell el-Far'a) miała domy z X w. przed Chr. tych samych wymiarów i z tym samym wyposażeniem. Natomiast w VIII w. przed Chr. w mieście tym była dzielnica willowa dla bogaczy i dzielnica ludności ubogiej. D. W. Manor, „Tirzah (Place)”, w: D. N. Freedman (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary* (t. 6), New York: Doubleday 1992, s. 576.

Rozwój monarchii i jej administracji doprowadził do tego, że urzędnicy królewscy wzbogacili się, stanowiąc odrębną grupę społeczną. Bogacono się głównie przez powiększanie terenów uprawnych (por. Oz 12,9), hodowlę koni i wymianę handlową (por. Iz 2,7). Szczególnie widoczne jest to w literaturze prorockiej.

Prorocy VIII w. wieku potępiają luksus życia bogaczy (Oz 8,14; Am 3,15; 5,11), ich festyny (Iz 5,11-12; Am 6,4), ubiory (Iz 3,16-24), grabież ziemi (Iz 5,8; Mi 2,2). Bogaci właściciele uprawiają spekulantwo i oszukują (Oz 12,8; Am 8,5; Mi 2,1), przepłacają sędziów (Iz 1,23; Jr 5,28; Mi 3,11; 7,3), w egzekwowaniu długów są nieprzejednani (Am 2,68; 8,6).

2.1. Prawodawstwo Pięcioksięgu

W Prawie Mojżeszowym znajdowało się wiele przepisów dotyczących ludzi biednych w Izraelu. Rozporządzenia zawarte w Pięcioksięgu zmierzały do tego, aby roztoczyć ekonomiczną opiekę nad bezbronniymi i słabymi członkami społeczeństwa.

Wśród tych rozporządzeń były zalecenia dotyczące zbierania plonów na polu i w winnicy oraz o sprawiedliwym rozsądzaniu spraw w bramach miasta. Wszelkie tego rodzaju dyrektywy miały w ostatecznym rozrachunku dopomóc w stabilizacji i utrzymaniu systemu opartego na rodzinach, szczepach i pokoleniach oraz na dziedzicznym prawie posiadania ziemi przodków. Przestrzeganie tych praw miało zapobiegać koncentrowaniu ziemi w jednych rękach i tworzeniu wielkich majątków ziemskich kosztem ludzi słabych i bezbronnych. Ucisk sierot, wdów i przybyszów było surowo zabronione:

²¹ Nie będziesz krzywdził żadnej wdowy i sieroty. ²² Jeślibyś ich skrzywdził i będą Mi się skarżyli, usłyszę ich skargę, ²³ zapali się gniew mój, i wygubię was mieczem i żony wasze będą wdowami ('almânôt), a dzieci wasze sierotami (y^étômîm). ²⁴ Jeśli pożyczysz pieniądze ubogiemu ('cānî) z mojego ludu, żyjącemu obok ciebie, to nie będziesz postępował wobec niego jak lichwiarz i nie karzesz mu płacić odsetek (Wj 22,21-24)¹².

Bóg oświadcza, że jeśli ktoś nie będzie przestrzegał tego prawa, będzie karany śmiercią. Także w innych miejscach jest mowa o prawach biednych. Jeśli ktoś pożyczył biednemu pieniądze, nie wolno mu było pobierać za to odsetek (Wj 22,25)¹³.

W roku, w którym ziemia miała pozostać niezagospodarowana, biedacy mieli prawo skorzystać z plonów pola, gaju i winnicy (Wj 23,11; Kpł 25,5-7), a także żąć z części naroż-

¹² Zob. też Wj 23,9; Pwt 24,14-17.

¹³ A.R. Sikora, *Kategorie wolnych obywateli*, w: Witaszek, G. red. (1997). *Życie społeczne w Biblii*. Lublin: RW KUL, s. 256.

nych pól należących do ludzi dobrze sytuowanych i zbierać kłosy po żniwach:

⁹ *Kiedy żąć będziecie zboże ziemi waszej, nie będziesz żął aż do samego skraju pola i nie będziesz zbierał kłosów pozostałych na polu.* ¹⁰ *Nie będziesz ogołacał winnicy i nie będziesz zbierał tego, co spadło na ziemię w winnicy. Zostawisz to dla ubogiego i dla przybysza. Ja jestem Pan, Bóg wasz!* (Kpł 19,9-10)¹⁴.

Dziesięcinę z plonów należało co trzeci rok przekazywać lewitom, przybyszom, sierotom i wdowom, a zatem tym, którzy nie mogli się utrzymać z własnej ziemi (Pwt 14,28-29; 26,12-13). Prawo pozwalało także odpocząć w szabat (Wj 20,10; 23,12) i dopuścić do uczestnictwa w niektórych świętach (Pwt 16,11-15).

Ryzyko popadnięcia w długi stanowiło ciągle niebezpieczeństwo. W Izraelu, podobnie jak na całym starożytnym Bliskim Wschodzie, kumulacja długów mogła ostatecznie doprowadzić do niewoli, w ramach której dzieci dłużnika, a nawet głowa domu (Wj 21,7-11; por. 2 Krl 4,1), mogli zostać sprzedani na wykup wierzytelności. Prawa o wywłaszczeniu szabatowym ustanawiały granice czasowe takich procedur na sześć lat i dawały wytyczne w sprawie darowania długów i wyzwolenia z niewoli, dzięki czemu człowiek mógł na nowo znaleźć swoje miejsce w życiu publicznym (Wj 21,1-11; Pwt 15,1-18)¹⁵.

Zabezpieczeniem losu ludzi ubogich były przepisy o wykupie jednostki w roku jubileuszowym (Kpł 25)¹⁶. Tekst biblijny mówi o trzech coraz dalej posuniętych etapach zubożenia człowieka i wskazuje środki zaradcze, które miały rozwiązać każdą z tych problematycznych sytuacji, który ostatecznie regulowały przepisy roku jubileuszowego. Człowiek, który na skutek biedy musiał sprzedać swą ziemię, mógł namówić swego bliskiego krewnego, by ten ją odkupił (Kpł 25,25-28). Mógł też odkupić ją później samemu, jeśli jego sytuacja materialna się poprawiła, lub poczekać do roku jubileuszowego, kiedy wszystkie długi były anulowane (Kpł 25,26-34). O zubożałych Izraelitów mieli troszczyć się członkowie ich rodzin albo sąsiedzi (Kpł 25,35-38; Pwt 15,7-11). Izraelitów, którzy znaleźli się w sytuacji skrajnej i musieli sprzedać samych siebie jako niewolników, należało traktować jak pracowników, a nie jak niewolników, zaś w roku jubileuszowym oni sami i ich rodziny mieli być uwolnieni (Kpł 25,39-54; Pwt 15,12-15). Człowiekowi, który nie mógł sobie pozwolić na zwyczajową ofiarę z owcy lub kozy, przepisy pozwalały przynieść zwierzę nie tak kosztowne (Kpł 14,21-22), np. dwie turkawki lub gołębie (Kpł 5,7; 12,8).

¹⁴ Zob. Kpł 23,22; Pwt 24,19-22; por. Rt 2,2-7.

¹⁵ A. Kondracki, *Niewolnicy w Starym i Nowym Testamencie*, w: Witaszek, G. red., dz. cyt., s. 271.

¹⁶ Rok jubileuszowy ogłaszano w regularnych odstępach czasu (co 49 lub 50 lat). Nie wiadomo, czy ta instytucja zaczęła funkcjonować w okresie wcześniejszym, czy późniejszym, oraz czy pozostawała w sferze utopii i idei, czy też rzeczywiście wprowadzono ją w życie.

Motywacją wielkodusznego traktowania ubogich miała być pamięć o Wyjściu (Kpł 25,38.42.55). Stwierdzenia, że to JHWH jest Tym, który błogosławi ziemi (Kpł 25,23; Pwt 15,4-6; 10) oraz wielokrotne wzmianki o szabacie (Kpł 25,1-7; 26,34-35.43) odwołują się ostatecznie do stworzenia świata i pierwszego spoczynku szabatowego (Rdz 1-2)¹⁷.

Wszystkie te rozporządzenia funkcjonowały w kontekście szeroko pojmowanej rodziny i szczepu. Objęcie specjalną opieką w prawodawstwie triady społecznej: sierot, wdów i przybyszy wynikało z tego, że nie mieli oni przywódców rodziny, którzy mogliby zapewnić im utrzymanie i po których można by liczyć na spadek¹⁸. Należy podkreślić, że wdów, sierot i przybyszów nie wolno było krzywdzić, ponieważ sam JHWH był ich Opiekunem (Pwt 1,16; 10,18; 24,14-15.17; 27,19). Izraelici mieli okazywać im łaskawość, bo i sami byli przybyszami w Egipcie (Wj 22,21-24; 23,9; Pwt 10,19; 24,18) – mało tego, nadal są jedynie przybyszami, ewentualnie dzierżawcami ziemi należącej do JHWH (Kpł 25,23). Szczególne znaczenie ma pod tym względem Pwt 15, ponieważ pojęcie „brata/bliźniego” i zobowiązania stąd wynikające tekst ten rozciąga na wszystkich członków wspólnoty (ww. 2.3.7.9.11.12). Również tutaj występuje odwołanie do Wyjścia jako uzasadnienie postaw i działań podejmowanych na rzecz ubogich (Pwt 15,15). Błogosławieństwo, którym cieszy się naród, uwarunkowane będzie ich troską o potrzebujących, a oni sami mają prawo zwracać się bezpośrednio do Boga jako swego Opiekuna (Pwt 15,4-6.9-11). W kwestii obowiązywania i ewentualnych ograniczeń tych praw nie było formalnych sankcji za ich niestosowanie. Izrael miał w tym systemie moralnym i teologicznym po prostu funkcjonować i w ten sposób objawiać osobę i charakter Boga JHWH.

Generalnie ci, którzy nie byli w stanie zatroszczyć się o samych siebie, mieli być wzięci pod opiekę przez innych. Lewici, sieroty, wdowy i przybysze zasadniczo nie posiadali ziemi na własność, co w społeczności głównie o profilu rolniczym pociągało za sobą daleko idące konsekwencje, tak że pod względem utrzymania zależni byli od rodziny i sąsiadów. Popadnięciu w ubóstwo Prawo Mojżeszowe chciało zapobiec w ten sposób, że na ludzi o ustabilizowanej sytuacji materialnej nakładało obowiązek wspierania tych, którzy znaleźli się w trudnym położeniu¹⁹.

¹⁷ Do roku jubileuszowego nawiązywał też element liturgiczny: granie na trąbach w Dzień Przebłagania (Kpł 25,9), tak że etyka społeczna i kult były ze sobą powiązane.

¹⁸ Zob. m.in. G. V. Smith, *Poor, Orphan, Widow*, w: *Holman Illustrated Bible Dictionary*, C. Brand, C. Draper, A. England, S. Bond, E. R. Clendenen, T. C. Butler (red.), Holman Bible Publishers, Nashville, TN 2003, s. 1311.

¹⁹ W starożytnym Izraelu istniała instytucja *go'ela*, to jest „obrońcy”, „wykupiciela”, która zobowiązywała do pomocy materialnej, protekcji jednych członków klanu na rzecz drugich. Izraelita, który w wyniku

2.2. Nauczanie prorockie

Zmiany polityczne i rozwój gospodarczy, który miał miejsce między innymi ze względu na rozwój handlu, dzięki układom ekonomicznym i politycznym z sąsiednimi państwami wpłynęły na powstanie coraz większych nierówności społecznych. W obronie biednych występowali prorocy, którzy kategorycznie potępiali w swoim nauczaniu wykorzystywanie ich przez bogatych. Wraz z nadużyciami w życiu społecznym zapanował upadek religijny. Nadmierny dobrobyt klas wyższych, szczególnie w Państwie Północnym był przez proroków ukazywany jako grzech, ponieważ nie tylko niszczył relacje w samym ludzie wybranym, ale także równość współbraci wobec JHWH.

Biedaka, ubogiego określanego za pomocą trzech przedstawionych już terminów hebrajskich prorocy ukazywali w kontekście różnych niesprawiedliwości, szkicując w ten sposób obraz nadużyć społecznych.

Termin *ʿebyôn* występuje w księgach prorockich 17 razy, określając ubogiego w kontekście:

- (1) ogólnego fizycznego braku bezpieczeństwa i bezdomności²⁰;
- (2) głodu i pragnienia²¹;
- (3) złego traktowania przez władców i innych złoczyńców²²;
- (4) nieuczciwych wyroków sądów²³
- (5) ekonomiczne wykorzystywanie²⁴.

W literaturze prorockiej termin *ʿebyôn* często występuje w parze *ʿānî*²⁵. Jednak hebrajskie słowo *ʿānî* występuje nieco częściej u proroków, bo aż 25 razy w odniesieniu do ucisku ekonomicznego²⁶, niesprawiedliwego traktowania w sprawach prawnych (Iz 10,2) oraz prześladowania z powodu oszustwa (Iz 32,7).

Natomiast termin *dal* występuje w księgach prorockich 12 razy i jest użyty jako określenie biednego w kontekście:

zaciągniętego długu musiał się zaprzedać cudzoziemcowi, powinien zostać wykupiony na mocy instytucji *go'ela* (Kpł 25,47-49). Zob. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, t. 1 i 2, przeł. T. Brzegowy, Poznań 2004, s. 31-33.

²⁰ Iz 14,30; 25,4; Am 8,4.

²¹ Iz 32,6-7; 41,7; Ez 16,49.

²² Iz 29,19; Jr 2,34; 20,13; Ez 18,12; 22,29; Am 4,1.

²³ Iz 32,7; Jr 5,28; 22,16; Am 5,12.

²⁴ Am 2,6; 8,6. Szerzej na ten temat zob. J. D. Pleins, „Poor, Poverty: Old Testament”, w: D. N. Freedman (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary* (Vol. 5), New York: Doubleday 1992, s. 403.

²⁵ Iz 14,30-32; 32,7; 41,17; Jr 22,16; Ez 18,12; 22,29; Am 8,4.

²⁶ Iz 3,15; Ez 18,12; por. Pwt 24,12; Ez 22,29; Am 8,4.

- (1) niesprawiedliwego traktowania w sprawach prawnych (Iz 10,2; 11,4);
- (2) niesprawiedliwych podatków z ziarna dla bogatych właścicieli (Am 5,11)²⁷;
- (3) nadużyć w nabywaniu niewolników za długi (Am 8,6)²⁸;
- (4) braku pastwisk (Iz 14,30).

Ponadto w dwóch przypadkach Bóg jest określonych jako Opiekun biednego (*dal* - Iz 25,4; Sof 3,12)²⁹.

Przedstawiona powyżej krótka analiza terminologii dotycząca tekstów prorockich wskazuje, że temat sprawiedliwości społecznej stanowi ważny element nauczania proroków.

W Księdze Izajasza nawoływania proroka do obrony sieroty i wdowy oraz wypowiedzi krytykujące wykorzystujących biedaków odnajdujemy już na początku jego działalności (1,23). Szczególnie zostają potępienie przywódcy ludu, którzy rabują ubogich:

Pan wchodzi na rozprawę ze starszymi swego ludu i z jego księżętami: To wyście spustoszyli winnicę, coście biednemu (‘ānī) zrabowali, jest w waszych domach (Iz 3,14).

Temat sprawiedliwości społecznej w odniesieniu do ubogich jest kontynuowany w całej księdze Izajasza. Sam JHWH jest Obroną i Wspomożycielem tych, którzy znajdują się w potrzebie, a tę Jego postawę ma realizować Jego naród wybrany:

⁷ *dzielić swój chleb z głodnym, wprowadzić w dom biednych tułaczy, nagiego, którego ujrzysz, przyodziać i nie odwrócić się od wspaniałomyślnych.*

⁸ *Wtedy twoje światło wszędzie jak zorza i szybko rozkwitnie twe zdrowie. Sprawiedliwość twoja poprzedza cię będzie, chwała Pańska iść będzie za tobą.*

⁹ *Wtedy zawołasz, a Pan odpowie, wezwiesz pomocy, a On rzeknie: „Oto jestem!” Jeśli u siebie usuniesz jarzmo, przestanieś grozić palcem i mówić przewrotnie,*

¹⁰ *jeśli podasz twój chleb zgłodniałemu i nakarmisz duszę przygnębioną, wówczas twe światło zabłyśnie w ciemnościach, a twoja ciemność stanie się południem.*

¹¹ *Pan cię zawsze prowadzić będzie, nasyci duszę twoją na pustkowiach.*

Odmlodzi twoje kości, tak że będziesz jak zroszony ogród i jak źródło wody, co się nie wyczerpie.

¹² *Twoi ludzie zabudują prastare zwaliska, wzniesiesz budowle z odwiecznych fundamentów. I będą cię nazywać naprawcą wyłomów, odnowicielem rumowisk - na zamieszkanie (Iz 58,7-12).*

²⁷ J. Ćwikła, *Krytyczne spojrzenie proroków na bogaczy i bogactwo*. Studia Gnesnensia, T. XXX (2016), s. 309.

²⁸ Tamże, s. 311.

²⁹ J. D. Pleins, „Poor, Poverty: Old Testament”, dz. cyt., s. 405.

Podobnie Jeremiasz potępia tych, którzy wykorzystują biedaka (Jr 22,13-17), który wygłąda JHWH, żeby go ocalił (Jr 20,13). Gani on też Izraelitów za to, że łamią prawo Boże, gdy w roku jubileuszowym nie wyzwalają tych, którzy popadli w niewolę (Jr 34,13-17).

Ezechiel identyfikuje sprawiedliwych jako tych, którzy pomagają potrzebującym i potępia tych, którzy ich wykorzystują (Ez 16,49, zob. też 22,29-31)³⁰. Natomiast Daniel wzywa Nabuchodonozora, by przestał grzeszyć przeciw JHWH i okazał miłosierdzie ludziom biednym (Dn 4,27).

W obronę biorą biedaków także prorocy mniejsi, a wśród nich szczególnie Amos, który krytykuje wykorzystywanie biedaków i grozi sądem tym, którzy nie będą przejmować się jego napomnieniami (Am 2,6; 4,1-3; 5,10-13; 8,4-6)³¹. W podobnym tonie wypowiada się też Micheasz (Mi 2,1-5)³² i Zachariasz (Za 7,8-14).

Obok opisów rzeczywistego położenia ubogich w księgach prorockich występują teksty eschatologiczne, które podtrzymują nadzieję na lepszą przyszłość. Ukazują one wizję przyszłego świata pełnego obfitości dla wszystkich, kiedy nie będzie już wojen, cierpień ani biedy, lecz panować w nim będzie sprawiedliwość a wszyscy oddadzą cześć Bogu JHWH (Iz 2,1-5; 11,1-9; 65,17-25; Am 9,11-15).

2.3 Księgi historyczne

Trudna sytuacja ubogich nie jest aż tak istotnym tematem w księgach historycznych, jak to ma miejsce u proroków. W tym wypadku napomnienia dotyczyły królów, którzy napawali się bogactwem zdobytym nieuczciwie.

Chodzi tu o nakaz przymusowej pracy wydany przez Salomona (1 Krl 5,27-32; 9, 15-22), a w odniesieniu do Roboama o podział królestwa, który był wynikiem braku zgody na ulżenie doli części poddanych i na zmniejszenie ich obciążeń podatkowych (1 Krl 12,1-19). Natomiast Achaba spotkała krytyka ze strony Eliasza, że podstępnie i niegodziwie wszedł w posiadanie winnicy Nabota (1 Krl 21,17-29). Ponadto temat zubożenia pojawia się u Nehemiasza, który krytykuje Izraelitów za wykorzystywanie współbraci, którzy popadli w długi (Ne 5).

³⁰ Zapowiadając karę za niesprawiedliwe czyny prorok głosi zasadę odpowiedzialności osobistej (Ez 18,7-32); J. St. Synowiec, *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew”, Kraków 1994, s. 224.

³¹ J.St. Synowiec (*Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, 117), podkreśla, że wystąpienia Amosa nawiązują tutaj do postanowień z Księgi Przymierza z Wj 20,23-23,19. Zob. też. D. N. Premnath, „Amos, Book Of.”, w: K. D. Sakenfeld (red.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible* (t. 1). Nashville, TN: Abingdon Press 2006–2009, s. 140.

³² Szerzej zob. np.: G. Witaszek, *Prorocy Amos i Micheasz wobec niesprawiedliwości społecznej*, O.O.

Należy jednak podkreślić, że nie ma tam użytych głównych terminów określających ubogich.

2.4. Księgi mądrościowe

Najczęstsze występowanie terminów oznaczających ubogich w Starym Testamencie znajduje się w księgach poetyckich. Psalmy dramatycznie przedstawiają trudności związane z ubóstwem materialnym. Pomoc ubogim utożsamia się z sprawiedliwością (112,9), podczas gdy ucisk poszkodowanego jest jednym z przestępstw grzesznika (109,16). Psalmy wielokrotnie opowiadają się za ubogimi i uciśnionymi (np. Ps 10; 12), a wspomaganie ich w niedoli łączy z prawdziwą pobożnością (Ps 15) i godnym sprawowaniem rządów (Ps 72; 82).

Psalmy również wykraczają poza sferę ubóstwa społecznego, aby mówić o duchowej pokorze (25,9). Terminy *biedny*, *ubogi* przyjmują czasem znaczenie metaforyczne i określają generalnie człowieka pobożnego, który swoje utrzymanie z pokorą oddaje w ręce Boga, u Niego szukając obrony i uciezki (Ps 37; por. So 2,2-3; 3,12-13).

W Psalmach JHWH jest przedstawiany jako Ten, który z miłością wysłuchuje wołania biedaka i spieszy mu z pomocą. Podobnie jak Pięcioksiąg Psalmy piętnują tego, kto ciemnieży biednego i strapionego. Bogacze zostają tu czasem zrównani z grzesznikami, bo zamiast wspierać potrzebujących, uciskają ich. Odwrotnie ci, którzy im pomagają – ich życzliwość JHWH wynagrodzi dobrym zdrowiem i bogactwem:

² *Szczęśliwy ten, kto myśli o biednym (dāl) i o nędzarzu (cānī),
w dniu nieszczęścia Pan go ocali.*

³ *Pan go ustrzeże, zachowa przy życiu,
uczyni szczęśliwym na ziemi*

i nie wyda go wściekłości jego wrogów (Ps 41,2-3).

Szczytem marzeń biedaka jest wyzwolenie z opresji i niedoświadczenie więcej nędzy materialnej (Ps 9,18). Często w Psalmach, zwłaszcza lamentacjach, ubogi wołał do Pana o pomoc (34,6; 70,5; 86,1; 109,21 – 22), szukając w nim nadziei. Psalmista rozumiał, że Bóg jest sprawiedliwym sędzią ubogich.

Na temat troski o ubogich wypowiada się także Księga Przysłów, w której o wiele częściej mowa jest o przyczynach ubóstwa. Ze względu na charakter dydaktyczny księgi nacisk kładzie się na sposób bycia człowieka. Ubóstwo jest wynikiem lenistwa (6,10 – 11)³³, brak dyscypliny (13,18), bezczynności (14,23; 28,19), pośpiechu (21,5), nadmiaru (21,17)

Redemptoryści, Tuchów 1992, s. 67-114.

³³ Zob. też 10,4; 20:13; 24:33-34.

i niesprawiedliwości (13,23). Są to zatem przede wszystkim są to ostrzeżenia skierowane indywidualnie do człowieka, by nie zawładnęła nim pogoń za przyjemnościami i uciechami (Prz 21,17; zob. też 23,19-21). Autor biblijny ostrzega również przed zachłannością (Prz 11,24; 28,22), ponieważ może to również doprowadzić człowieka do nędzy (Prz 6,6-11; 24,30-34). Tak samo powinien on też wysłuchiwać udzielanych mu rad (Prz 13,15-28).

Natomiast Ci, którzy zajmują znaczące stanowiska lub opływają w bogactwa mają pamiętać, by nie uciskali biedaków:

*Świeża uprawa ubogich da wiele żywności,
majątek niszczy bezprawiem (Prz 13,23)³⁴.*

W Księdze Przysłów zwraca się także uwagę na to, że biedacy najczęściej są lekceważeni, podczas gdy bogacze doznają szacunku i względów. Bieda jest zagładą dla tego, kogo spotyka (Prz 10,15). Biednymi pogardzają sąsiedzi (Prz 14,20) i odwracają się od nich przyjaciele (Prz 19,4). Obok oceny negatywnej spotykamy jednocześnie stwierdzenia, że lepiej być biedakiem żyjącym uczciwie niż bogatym głupcem (Prz 19,1), krętaczem (Prz 28,6) lub kłamcą (Prz 19,22). Niegodziwe traktowanie biednych zasługuje na najwyższe potępienie, a tym, którzy okazują im wsparcie, obiecane jest szczęście i błogosławieństwo.

Dysponowaniu bogactwem winna towarzyszyć mądrość i prawość (Ps 112; Prz 3,13-18; 8,18-20; 22,1; 30,7-9). Człowiek nie powinien zapominać, że dobra doczesne są przemijające i można je szybko stracić (Prz 27,23-27), zwłaszcza jeśli obraca nimi człowiek niesprawiedliwy (Ps 49,5-20; 62,9-10; Prz 11,28).

Literatura mądrościowa ukazuje bardzo realistyczny obraz ubóstwa w starożytnym świecie. Biedni są upokarzani (Prz 18,23), odrzucani przez przyjaciół (14,20; 19,4. 7), i stają się sługami bogatych (22,7). Ubóstwo przynosi smutek (31,7) i może prowadzić do przestępczości (30,8-9).

Ubóstwo jest całkiem realistycznie prezentowane również w Księdze Hioba 24, gdzie ubodzy są przedstawiani jako głodni, spragnieni, nadzy i cierpiący na różnego rodzaju niesprawiedliwość i ucisk, w tym utratę rodziny i życia. Jednak posłuszeństwo Panu jest ważniejsze od bogactwa. Ten priorytet potwierdzają porównanie ubóstwa z innymi sposobami zachowania. Mimo trudnej sytuacji życiowej człowieka, który doświadcza biedy jest to lepsze niż głupota (Prz 19,1; Koh 4,13), lenistwo (Prz 19,22) czy też bycie bogatym krętaczem (Prz 28,6), czy pyszałkiem (Prz 28,11).

³⁴ Zob. też Prz 14,21; 21,13; 22,16; 28,3.15.27.

Literatura mądrościowa zachęca, aby zauważyć biednego i pomóc mu w jego trudnej sytuacji. Podkreśla wartość bycia hojnym wobec biednego (Prz 11,24; 28,8.22.27), wskazując, jednocześnie, że ucisk ubogich jest przeciwny Stworzycielowi. Ubodzy znajdują się bowiem pod szczególną opieką JHWH:

*Kto ciemięży ubogiego, lży jego Stwórcę,
czci Go ten, kto się nad biednym lituje (Prz 14,31)³⁵.*

W Księdze Przysłów znajdziemy także pouczenia dla możnych, aby nie uciskali ubogich (28,3; 29,14; 31,9). Bo to ci, którzy pomagają ubogim, są sprawiedliwymi (Hi 29,12-17; Prz 29,7; 31,20), natomiast ci, którzy tego nie czynią to źli ludzie (Hi 20,19; Prz 29,7; 30,14).

Zakończenie

Powyższy zarys zagadnienia troski o ubogich w Starym Testamencie wskazuje z jednej strony na łaskawość Bożej obietnicy nadania narodowi wybranemu ziemi oraz bogacenia się go, a z drugiej strony na pogłębiające się rozwarstwienia społeczne. Temu procesowi miały zapobiegać prawa chroniące ubogich, wdowy i sieroty (Tora). Jednakże przepisy nie zawsze stanowiły wystarczające wsparcie dla ochrony najsłabszych.

Zwraca uwagę, że ubóstwo jest decydującym zagadnieniem w tekstach prorockich i prawnych. Są w nich ukazywane trudne warunki życia ubogich: głód i pragnienie, bezdomność, eksploatacja gospodarcza, niesprawiedliwość prawna, brak wystarczających użytków rolnych. W tym kontekście występują z protestem prorocy, którzy widzą ucisk ubogich z rąk możnych, natomiast teksty prawne oferują pewne ograniczone przepisy w celu złagodzenia obciążeń tych, którzy cierpią w tej sytuacji.

Odmienne spojrzenie na ubóstwo reprezentuje częściowo literatura mądrościowa, szczególnie Księga Przysłów, w której można spotkać również inne słownictwo związane z tym tematem.

Warto podkreślić, że w świecie grecko-rzymskim troski o ubogich nie uważano za powinność moralną. Ci, którzy okazywali pomoc potrzebującym, najczęściej robili to chcąc zdobyć poklask i uznanie, a nie kierowani współczuciem. Oszukiwani przez poborców podatkowych biedacy najboleśniej ze wszystkich grup społecznych odczuwali obowiązek fiskalny. Na wołanie i narzekanie ludzi uciśnionych władza rzymska odpowiadała w oparciu o chłodne kalkulacje polityczne (np. by zapobiec lub uśmierzyć rewolty), a nie z poczucia solidarności ze strapionymi. Świat rzymski generalnie nie miał litości dla biedaków

³⁵ Zob. Prz 17,5; 22,2.22-23; 29,13.

i niewielu obchodził ich los, dlatego często jedynym rozwiązaniem dla nich było zaprzedać się w niewolę, by tak zdobywać środki do życia.

W Nowym Testamencie choć Jezus mówi: *Albowiem ubogich zawsze macie u siebie* (Mt 26,11), to Jego nauka jest nowa jakościowo. Pouczenia Nowego Testamentu dotyczące traktowania ubogich jaskrawo kontrastują z tym, co proponował starożytny Izrael oraz świat grecko-rzymski. W Kazaniu na Górze ubogich i prześladowanych dla sprawiedliwości Jezus nazywa „błogosławionymi”. W królestwie Bożym postawa wewnętrzna człowieka ważniejsza jest niż jego status ekonomiczny lub społeczny (Mt 5,3-12; Łk 6,20-36). Obok takiego rozumienia ubóstwa w Nowym Testamencie znajdujemy także wyrazy troski o biednych w literalnym sensie, szczególnie w działaniu misyjnym wczesnego Kościoła, temat ten zasługuje jednak na odrębne opracowanie.

Summary

Sources of caring for the poor in the Old Testament

In ancient times, poverty was not an exceptional phenomenon. Diseases, wars, the collapse of the internal market and the international trade, high tax burdens or agricultural disasters have contributed to the ruin of not only families, but also villages, cities and even entire nations. The teachings and laws regarding the treatment of the poor are found in all parts of the Old Testament: the Pentateuch, the historical and prophetic books, and the wisdom literature. The legislation of the ancient Near East offers some parallels to the Old Testament law. Biblical authors in various stories and legal regulations express their position in the area of caring for the defenseless and the conviction that man should be a generous servant and keeper of material goods.

The article discusses the terms defining various groups of the poor in biblical Hebrew and Greek texts and presents the main indications on social justice toward these groups contained in the biblical legislation and narratives.

Bibliografia

Ćwikła, J. (2016). Krytyczne spojrzenie proroków na bogaczy i bogactwo. *Studia Gne-snensia*, t. XXX, s. 301-326.

Dictionary of the Old Testament: Pentateuch, (2003). Downers Grove, IL: InterVarsity Press.

Brand, C., Draper, C., England, A., Bond, S., Clendenen, E. R. & Butler, T. C. (2003). *Holman Illustrated Bible Dictionary*, Nashville, TN: Holman Bible Publishers.

Freedman, D. N. (1992). *The Anchor Yale Bible Dictionary* (Vol. 6). New York: Doubleday.

Pritchard, J. B. red. (1969). *The Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (ANET)* (3rd ed. with Supplement), Princeton: Princeton University Press.

Sakenfeld, K. D. red. (2006-2009). *The New Interpreter's Dictionary of the Bible* (Vol. 1 & 4). Nashville, TN: Abingdon Press.

Synowiec, J. St. (1994). *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*. Kraków: Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew”.

Witaszek, G. (1992). *Prorocy Amos i Micheasz wobec niesprawiedliwości społecznej*. Tuchów: O.O. Redemptoryści.

Witaszek, G. red. (1997). *Życie społeczne w Biblii*. Lublin: RW KUL.

VanGemeren, W. (1997). *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* (Vol. 1), Grand Rapids, MI: Zondervan Publishing House.

Vaux, R. de. (2004). *Instytucje Starego Testamentu*, Poznań: Pallotinum.